

Я.Я. Іваноў

КАТЭГАРЫЯЛЬНЫЯ РАЗНАВІДНАСЦІ І СФЕРЫ ЎЖЫВАННЯ АФАРЫЗМАЎ РОЗНЫХ СЕМАНТЫЧНЫХ ТЫПАЎ

Аналізуецца семантыка афарызмаў паводле іх адносін да рэчаіснасці. Вызначаюцца асноўныя семантычныя тыпы афарызмаў і іх разнавіднасці: тыя, якія зместава не супярэчаць рэчаіснасці, – «законы» («навукова-тэарэтычныя», «практычна-бытавыя»), «грыгерыі», «максімы», «сентэнцыі» («прыродазнаўчага» і «антрапацэнтрычнага» зместу); і тыя, якія зместава ёй супярэчаць, – «парадоксы» («сітуацыйныя», «семантычныя», «лагічныя») і «кааны». Вызначаюцца асноўныя катэгарыяльныя разнавіднасці афарызмаў: непрэчэдэнтныя афарызмы – «рэплікі», «тэксты» («літаратурныя творы», «тэксты масавай камунікацыі»); прэчэдэнтныя – «індывидуальна-маўленчыя», «моўныя» («крылатыя выразы», «парэміі» – «ідыёмы» і «не ідыёмы»). Аналізуюцца спосабы функцыянавання афарызмаў розных семантычных тыпаў, іх прыналежнасць да розных катэгарыяльных разнавіднасцей афарызмаў. Акрэсліваюцца сферы ўжывання і ступень поліфункцыянальнасці афарызмаў розных семантычных тыпаў. Суадносіны семантычных тыпаў афарызма з яго катэгарыяльнымі тыпамі вызначаюцца як адно з прыяўленняў парадыматычных адносін паміж афарыстычнымі адзінкамі.

Афарызмы паводле зместу з'яўляюцца выказваннямі (у тым ліку і моўнымі клішэ), у якіх тыя ці іншыя сувязі паміж прадметамі, з'явамі, працэсамі і г. д. (або іх пэўныя ўласцівасці) адлюстроўваюцца ў абагульненай форме. Паколькі ў афарызмах пазамоўная рэчаіснасць абагульняецца, то ў іх паведамляецца не пра асобныя, канкрэтныя рэаліі, а пра аб цэлыя класы. З гэтага вынікае, што і ўласцівасці аб'ектаў, і сувязі паміж імі, аб якіх згадваецца ў афарыстычных выказваннях, маюць таксама агульны характар, што, у сваю чаргу, прадугледжвае абавязковасць гэтых агульных уласцівасцей і сувязей для ўсіх без выключэння асобных, канкрэтных рэалій як элементаў адпаведнага класа – г. зн. іх «заканамернасць». Таму ў афарызмах адлюстроўваюцца законмернасці сувязей паміж неадзінкавымі рэаліямі (або законмернасці іх уласцівасцей) у межах рэальнага або выдуманнага свету.

Заканмернасці існавання прадметаў, з'яў, працэсаў рэчаіснасці і законмернасці сувязей паміж імі складаюць неаднародную сукупнасць і адрозніваюцца паводле шэрагу субстанцыянальна значных параметраў. У залежнасці ад гэтага можна вылучыць аднародныя групы афарыстычных выказванняў, у якіх адлюстроўваюцца законмернасці рэчаіснасці пэўных разнавіднасцей, або семантычныя тыпы афарызмаў [1; 2].

Так, усе законмернасці рэчаіснасці размяжоўваюцца па сваёй несупярэчнасці vs. супярэчнасці існуючаму ў рэальным свеце (або ў адной з выдуманых рэчаіснасцей) парадку рэчаў. Адпаведна гэтаму ўсе афарызмы можна дыферэнцыраваць паводле зместу на несупярэчныя і супярэчныя рэчаіснасці. Параўн.: бел. *Каб сонца засланіць – вушэй асліных мала* (К. Крапіва) і *Усялякае бывае: жук рыкае, а карова лятае* (прыказка); рус. *Пар костей не ломит* (прыказка) і *Сильнее кошки зверя нет* (И.А. Крылов); польск. *Nikt się mistrzem nie rodzi* (прыказка) і *Kto się kochał sto razy, ten nie zna miłości* (W. Szymanowski) і да т. п.

Несупярэчныя рэчаіснасці афарызмы можна размежаваць на дзве вялікія групы паводле істотнасці vs. неістотнасці, неабходнасці vs. выпадковасці і рэгулярнасці vs. нерэгулярнасці праяўлення адлюстраваных у іх заканамернасцей рэчаіснасці.

Першую групу складаюць афарызмы, якія абазначаюць тыя заканамернасці, што характарызуюцца адначасовай наяўнасцю ўсіх названых прымет свайго праяўлення, г.зн. абсалютнай намалагічнай сілай («законы») [3]. Фармальна-структурным паказчыкам размежавання афарызмаў па іх зместу на «законы» і «не законы» з'яўляецца немагчымасць кантрарных перафразаванняў першых без страты імі значэння праўдзівасці. Параўн.: бел. *Назад не прыйдзе хваля тая, што з быстрай рэчкай уплывае* (Я. Колас) і *Назад прыйдзе хваля тая, што з быстрай рэчкай уплывае* (?!); рус. *Все тела притягиваются друг к другу с силой, обратно пропорциональной квадрату расстояния между ними* (адна з фармулёвак закону ўсясветнага прыцягнення) і *Все тела не притягиваются друг к другу с силой, обратно пропорциональной квадрату расстояния между ними* (?!) і да т. п. Паводле спосабаў вызначэння істотных, неабходных і рэгулярных сувязей паміж з'явамі аб'ектыўнай рэчаіснасці і глыбіні іх вытлумачэння трэба адрозніваць «законы навукова-тэарэтычныя» і «законы практычна-бытавыя» (змест навуковага абагульнення рэчаіснасці выходзіць за межы таго, што непасрэдна назіраецца, а «практычна-бытавыя законы» абагульняюць толькі эмпірычны вопыт і зместава не актуалізуюцца па-за перцепцыяй).

Другую групу складаюць афарызмы, у якіх адлюстраваны намалагічна адносныя заканамернасці, што характарызуюцца толькі тымі ці іншымі з трох згаданых вышэй прымет свайго праяўлення («не законы»). Параўн.: рус. *В споре рождается истина* і *В споре не рождается истина* (не мае намалагічнага зместу); польск. *Kto nie dotknął ziemi ni razu, Ten nigdy nie może być w niebie* (А. Mickiewicz) і *Kto dotknął ziemi, Ten może być w niebie* (ні тое, ні другое не мае сілы закону) і да т. п.

Заканамернасці рэчаіснасці, якія не маюць сілы закону, можна дыферэнцыраваць па сваёй прыналежнасці vs. непрыналежнасці да глабальных або значных, істотных толькі ў жыцці чалавека праяўленняў упарадкавання свету. Афарызмы, у якіх адлюстроўваюцца заканамернасці другога тыпу, можна вызначыць як «грыгерыі» (< ісп. gregueria) [4]. Параўн.: бел. *Няма лепшай рэчы, чым свіныя плечы* (прымаўка); *Выбачайце, калі ласка* (А. Макаёнак); рус. *Коса – девічыя краса; Путь к сердцу мужчины лежит через его желудок* (прыказкі); *Привычка свыше нам дана* (А.С. Пушкин); польск. *Bez soli tak jak bez chleba; Nie rób z tata wariata, a z mamy panoramy; Zegar nie je, nie pije, a jednak bije* (прыказкі); *Głos odradza się cudownie, Gada w echu dusza gór* (J. Łuszczewska) і да т. п.

Афарызмы-«не грыгерыі» можна размежаваць на «максімы» і «сентэнцыі» паводле залежнасці vs. незалежнасці форм і ўмоў праяўлення (або існавання) адлюстраваных у іх заканамернасцей рэчаіснасці ад паводзін чалавека, пэўнай паводзінскай рэакцыі [5]. Фармальнае адрозненне «максім» і «сентэнцый» заключаецца ў тым, што першыя па сваёй сінтаксічнай структуры могуць быць толькі імператывнымі сказами. Параўн.: бел. *Вучыся, нябожжа, вучэнне паможжа* (Я. Купала); *Будзем сеяць, беларусы!* (П. Броўка); *Еш, пакуль рот свеж; Не падганяй, бо не вельмі паедзеш; Ліхая трава з поля вон; Чаго не ясі, таго ў рот не нясі* (прыказкі); рус. *Куй железо, пока горячо* (прыказка); *Сейте разумное, доброе, вечное* (Н.А. Некрасов); польск. *Miej serce i patrzaj w serce!* (А. Mickiewicz); *Nie budź licha (diabła), kiedy śpi; Pracuj, nieboże, a Bóg ci dopomoże* (прыказкі) і да т. п.

Афарызмы-«сентэнцыі» паводле адлюстравання заканамернасцей фізічнай прыроды свету або сацыяльнай ці духоўнай прыроды чалавека падзяляюцца адпаведна на «сентэнцыі прыродазнаўчага зместу» і «сентэнцыі антрапацэнтрычнага зместу». Параўн.: бел. *Канюшына – каню сіла* (прыказка); *Калі дзіця ў калысцы падсвеціць месяц, яно доўга не будзе спаць* (прымха); *Хоць праўда, хлеб ядуць і з вуды, але не ўсе і не заўсюды* (Я. Колас); рус. *Бумага все стерпит; Стерпится – слюбится* (прыказкі); *Счастливые часов не наблюдают* (А.С. Грибоедов); польск. *Gdzie jest strach, tam i wstyd* (прыказка); *Gdy woda zimą huczy, to na wiosnę mróz dokuczy* (народная прыкмета); *Każdy człowiek nosi w sobie jakąś swoją tragedię* (H. Sienkiewicz) і да т. п.

Усе афарызмы, якія па свайму зместу супярэчаць акалячай рэчаіснасці, можна дыферэнцыраваць на «парадоксы» і «кааны» ў залежнасці ад магчымасці vs. немагчымасці вызначэння адлюстраваных у іх заканамернасцей з пункту гледжання рацыянальнага ўспрымання і тлумачэння свету [6].

Дыферэнцыяльнай прыметай семантыкі афарызмаў-«парадоксаў» з'яўляецца тое, што яны не падлягаюць дакладнаму вызначэнню паводле праўдзівасці (г. зн. іх немагчыма адзначна кваліфікаваць як праўдзівыя або як непраўдзівыя). Параўн.: бел. *Хваробы лечаць і атрутамі* (М. Багдановіч); *Добры фурман адразу воз пераверне; На ловы ехаць – сабак карміць* (прыказкі); рус. *Вместе тесно, а врозь скучно; Дела не делай, а от дела не бегай; Подальше положишь, поближе возьмешь* (прыказкі); *И невозможное возможно* (А.А. Блок); польск. *Kto pali, ten Boga chwali; Jak baba zła, to porządek w domu ma; Pretensja do garbatego, że ma dzieci proste* (прыказкі); *Kto się kochał sto razy, ten nie zna miłości* (W. Szymanowski) і да т. п. Афарызмы-«парадоксы» ў залежнасці ад прычыны ўзнікнення парадаксальнага зместу выказвання можна дыферэнцыраваць на некалькі тыпаў.

Афарызм, які ствараецца для азначэння заканамернасці рэчаіснасці, немагчымай з пункту гледжання эмпірычнага і/або тэарэтычнага вопыту, можна вызначыць як «сітуацыйны (эпістэмалагічны) парадокс». Параўн. бел. *Пабачым, сказаў сляпы, як бязногі паскача; Кажан нежанаты б'е жонку, а бяздзетны – дзеці; Усялякае бывае: жук рыкае, а карова лятае* (прыказкі); рус. *Говорят, в Москве кур доят; И то бывает, что овца волка съедает; Хоть яловая, а телись* (прыказкі); польск. *Zdarza się, że haczyk zostaje polknięty razem z rybakiem* (S.E. Lec, «Myśli nieuczestane») і да т. п. «Семантычныя парадоксы» ўзнікаюць звычайна або ў выніку неабмежаваных і неагавораных (нявызначаных) спецыяльна адносін называння, або таму, што пэўным лексічным (і фразеалагічным) кампанентам выказвання можа надавацца занадта жорсткі (накшталт тэрміналагічнага) сэнс. Параўн.: бел. *Лётаць пёўню замінаюць крылы* (М. Коўзкі, «Доля праўды»); польск. *Pierwszym warunkiem nieśmiertelności jest śmierć* (S. E. Lec, «Myśli nieuczestane») і да т. п. «Лагічныя парадоксы» ўзнікаюць у выніку лагічна правільнага разважання (або вываду). Параўн.: бел. *У шынок заходзіць мужык крыху «пад шафэ» і камандуе бармену: «Пяць чарак гарэлкі!» Імгненна выпівае адну за адной і зноў звяртаецца да бармена: «Чатыры чаркі гарэлкі!» Перакульвае і іх. І робіць чарговы заказ: «Тры чаркі гарэлкі!» Выпівае і заказвае: «Дзве чаркі гарэлкі!» Справіўся і з гэтымі. Задумаўся і, назіраючы на бармена асалавелымі вачамі, выціснуў з сябе: «Парадокс: чым менш п'еш, тым больш хмялееш...» («Звязда», 10.09.1999 г.).*

Афарызмы-«кааны» не з'яўляюцца фармальна нелагічнымі, як «парадоксы», яны бессэнсоўныя, таму што іх змест знаходзіцца за межамі разумнага і прынцыпова не

мога быць вытлумачаны слухачом па-за сферай кагнітыўнага бессэнсоўнага. Аднак з пункту гледжання свайго аўтара кожны «каан», безумоўна, мае пэўны рацыянальны сэнс, паколькі якой бы знешне бессэнсоўнай ні здавалася тая ці іншая фраза, трэба пагадзіцца з тым, што чалавек (калі ён, зразумела, не з'яўляецца хворым псіхічна ці на афазію) не можа спараджаць выказванні, не абапіраючыся на пэўныя законы логікі, хай сабе і яркая індывідуальнага характару.

Моўныя афарызмы-«кааны» функцыянуюць, як правіла, у пераносным значэнні, сапраўдная матывіроўка якога вельмі часта «схавана» ў бессэнсоўным спалучэнні паняццяў і вобразаў «каана». Параўн.: бел. *Забілі зайца, не забілі, але ж, брат, гуку нарабілі* (Я. Колас), што бессэнсоўна па-за кантэкстам аўтарскага ўжывання гэтага крылатага выразу (ацэнкі безвыніковага палявання на зайцоў з прымяненнем шуму пры іх загоне на паляўнічага); *Папраў казе хвост; Чакай Пятра – сыру з'ясі; Што ні год, то ўдод* (прыказкі); рус. *Дважды два – стеариновая свечка* (И.С. Тургенев); *Год прожил – рог нажил, два проживешь – второй наживешь; Оборотись, поросля, в рыбу карася* (устар.); *По одежке протягивай ножки; Семь верст до небес и все лесом* (прыказкі); польск. *Pierwsze koty za ploty; Szczęście trzeba rwać, jak świeże wiśnie* (W. Jaszczbiec) і да т. п. У адзінкавых выпадках сустракаюцца парэміі-«кааны» з прамой матывіроўкай агульнага значэння. Параўн.: рус. *Сын – дед самому себе* (устар.), што азначае «саракагадовая жанчына пайшла замуж за дваццацігадовага мужчыну, бацька якога ажаніўся з дачкой першай: народжаны ад першай пары сын – дзед самому сабе» [Даль, т. 1, с. 309].

Прапанаваная класіфікацыя афарыстычных выказванняў па іх асноўных семантычных тыпах (паводле адносін афарызма да рэчаіснасці) з'яўляецца іерархічна ўпарадкаванай і адлюстроўвае парадыгматычныя адносіны паміж афарыстычнымі адзінкамі.

Афарызмы розных семантычных тыпаў неаднолькавыя па сферы ўжывання і прыналежнасці да пэўных катэгарыяльных разнавіднасцей афарыстычных адзінак.

Катэгарыяльныя разнавіднасці афарызмаў вызначаюцца паводле іерархічна ўпарадкаваных гетэрагенных крытэрыяў. Такі падыход цалкам апраўданы ў адносінах да такога эпістэмалагічна складанага аб'екта, як афарызм, і дазваляе ахапіць класіфікацыяй усе лінгвістычна значныя агульныя (катэгарыяльныя) разнавіднасці афарыстычных выказванняў, вылучыць асноўныя класы афарызмаў і вызначыць прыметы кожнага класа [7, с. 81–82].

Так, перш за ўсё афарыстычныя адзінкі дыферэнцыруюцца на непрэцэдэнтныя vs. прэцэдэнтныя (паводле характару іх ужывання ў маўленні).

Усе непрэцэдэнтныя афарыстычныя адзінкі размяжоўваюцца на два класы паводле камунікацыйнай аўтаномнасці vs. неаўтаномнасці афарызма як маўленчага твора (г. зн. па яго функцыянальнай залежнасці vs. незалежнасці ад кантэксту), што працягваецца ў стварэнні і функцыянаванні афарыстычнага выказвання адпаведна або ў выглядзе аўтаномнага «тэксту», або толькі як элемента нейкага іншага тэксту неафарыстычнага характару (як «рэплікі»). Усе афарыстычныя выказванні, што ствараюцца як тэксты, падзяляюцца паводле стылістычна-геналагічнай аформленасці на «літаратурныя творы» (навукова-філасофскія, публіцыстычныя, мастацкія і інш.) і «тэксты масавай камунікацыі» грамадска-палітычнага, сацыяльна-культурнага або побытавага прызначэння (эпіграфічна занатаваныя дэвізы, лозунгі, заклікі, а таксама надпісы рэкамендацыйнага або рэгламентацыйнага зместу, рэкламныя тэксты і г. д.).

Усе прэцэдэнтныя афарыстычныя выказванні паводле характару ўзнаўлення ў маўленні размяжоўваюцца на «і н д ы в і д у а л ь н а - м а ў л е н ч ы я» (ужыванне якіх абмежаванае пэўным ідыялектам) і «м о ў н ы я» (характар функцыянавання якіх не мае індывідуальна-маўленчай прыроды). Да моўных афарызмаў трэба адносіць і афарыстычныя адзінкі тэрытарыяльных і сацыяльных дыялектаў, а таксама ўсе функцыянальна-стылістычна абмежаваныя афарызмы (устарэлыя, новыя і г. д.). Усе моўныя афарызмы па прымеце наяўнасць vs. адсутнасць лакальнай асацыяцыі з іх канкрэтным аўтарам ці пэўным літаратурным творам (або наогул літаратурай) як крыніцай іх паходжання падзяляюцца на «к р ы л а т ы я в ы р а з ы» і «п а р э м і і». Усе афарызмы-парэміі паводле прыметы матываванасць vs. нематываванасць агульнага значэння размяжоўваюцца на «і д ы ё м ы» і «н е і д ы ё м ы». Пад афарызмамі-ідыёмамі разумеюцца прыказкі, якія або не маюць прамога значэння (пры спробе іх сінтаксічнага чынення пераўтвараюцца ў свабодныя сказы тоеснага лексічнага складу і натуральна губляюць значэнне абагульнення), або наогул страцілі сваю ўнутраную форму.

Афарызмам розных семантычных тыпаў уласцівы розныя сферы ўжывання і прыналежнасць да розных катэгорыяльных разнавіднасцей афарыстычных адзінак.

Так, а ф а р ы з м ы - «з а к о н ы н а в у к о в а - т э а р э т ы ч н а г а з м е с т у» ўжываюцца ў навуковых тэкстах. Аднак нярэдка тыя ці іншыя афарыстычныя выказванні, у якіх адлюстроўваюцца навукова-тэарэтычныя законы універсальнага характару або тыя, што тлумачаць сацыяльна-гістарычную прыроду ці дзейнасць чалавека, становяцца шырокавядомымі і цытуюцца ў тэкстах самай рознай функцыянальна-стылістычнай прыналежнасці або набываюць шырокую ўжывальнасць і пераходзяць у разрад крылатых слоў. Крылатым у беларускай мове з'яўляецца, напрыклад, перафразаванне фармулёўкі аднаго з асноўных законаў матэрыялістычнай дыялектыкі аб пераходзе колькасных змяненняў у якасныя, параўн.: *Колькасць пераўтвараецца ў якасць < Змяненне якасных уласцівасцей аб'екта адбываецца тады, калі назіпаўванне адпаведных колькасных змяненняў дасягае пэўнай мяжы. У рускай мове крылатым з'яўляецца адно з зыходных палажэнняў гістарычнага матэрыялізму – перафразаванне вядомай фармулёўкі К. Маркса з прадмовы да яго працы «Крытыка палітычнай эканоміі» (1859), параўн.: *Бытие определяет сознание < Не сознание людей определяет их бытие, а, наоборот, их общественное бытие определяет их сознание < нем. Es ist nicht das Bewußtsein der Menschen, das ihr Sein, sondern umgekehrt ihr gesellschaftliches Sein, das ihr Bewußtsein bestimmt* (К. Marx, «Zur Kritik der politischen Ökonomie»).*

А ф а р ы з м ы - «з а к о н ы» п р а к т ы ч н а - б ы т а в о г а з м е с т у (таксама і эмпірычныя, якія вядомы па-за адпаведнай галіной навуковых ведаў) функцыянальна-стылістычна не абмежаваныя. Яны шырока прадстаўлены і ў парэміялагічным фондзе мовы. Напрыклад, вобразна-пераноснае перафразаванне адной з шырока вядомых тэарэм Піфагора функцыянуе ў рускай мове як прыказка. Параўн.: бел. *Квадрат гіпатэнузы раўназначны суме квадратаў катэтаў* і рус. *Пифагоровы штаны во все стороны равны* [ЖР, с. 122]. Закон Архімеда аб статыцы вадкасцей і газаў таксама набыў у рускай мове свой устойлівы гутарковы аналаг, параўн.: бел. *На кожнае цела, апушчанае ў вадкасць або газ, уздзеінічае з боку гэтай вадкасці (газу) падтрымліваючая сіла, раўназначная вазе выціснутай цэлам вадкасці (газу), скіраваная ўверх і прыкладзеная да цэнтра цяжару выціснутага аб'ёму* і рус. *Тело, впернутое в воду, прет оттуда на свободу силой выпертой воды, его впернувшей туды* [ЖР, с. 153].

Параўн. таксама наступныя прыказкі і іх прататыпы: бел. *Пугай абуха не пераб'еш* ('Ніякай пугай сапраўды ніякага абуха ніколі не пераб'еш'); рус. *Двум смертям не бывает, а одной не миновать* ('Смерць ёсць заканчэнне фізіялагічнага існавання індывіда і натуральна не можа для яго паўтарыцца'); польск. *Głową muru nie przebijesz* (у прамым значэнні) і да т. п.

Да афарызмаў-«законаў» практычна-бытавога зместу адносяцца і народныя прыкметы, у якіх у абагульненай форме адлюстроўваюцца заканамернасці ўзаемасувязей з'яў жывой і/або нежывой прыроды. Адлюстраваныя ў народных прыкметах заканамернасці рэчаіснасці вызначаюцца на падставе шматвяковых назіранняў народа за навакольным светам і дакладна правяраюцца адпаведным вопытам, а таму маюць аб'ектыўны (прагнозна) характар (зразумела, у межах пэўнага геаграфічнага рэгіёна). Параўн.: бел. *Маланка часцей б'е ў дуб, елку, сасну, радзей – у бярозу, амаль не кранае таполі, вяза, арэшніка* [НП, с. 25]; *Пчолы ў сонечны дзень ляцяць у вулей – будзе навальніца* [НП, с. 27]; рус. *Высокая и крутая радуга к ведру, пологая и низкая – к ненастью* [Даль, т. 2, с. 337]; польск. *Kiedy się jaskółka zniza, deszcz się do nas zbliża* (вядомая ў многіх народах прыкмета) і да т. п. Заканамернасці ж, адлюстраваныя ў народных павер'ях і прымхах, яскрава суб'ектыўныя (праўдзівыя толькі ў межах выдуманнага свету).

Афарызмы-«грыгерыі» функцыянуюць пераважна ў мове мастацкай літаратуры. Параўн.: бел. *А ў кандыдатах ніколі не бывае нястачы на свеце* (Я. Колас, «Дрыгва»); рус. *Паровоз ни-ка-кой пылинки не любит: машина, брат, это – барышня... Женщина уж не годится – с лишним отверстием машина не пойдет* (А.П. Платонов) і да т. п. Афарызмы-«грыгерыі» адлюстроўваюць яскрава індывідуальныя (суб'ектыўныя) паводле выяўлення (канстатацыі) заканамернасці рэчаіснасці і таму ствараюцца ў выглядзе асобных тэкстаў і ўключаюцца ў аўтарскія зборнікі афарызмаў. Параўн.: бел. *Указальнікі нязручныя тым, што не пакідаюць выбару* (М. Коўзкі, «Доля праўды»); *Чаму падзёнка захавалася ў вяках? Бо ўсё паспявае зрабіць за дзень* (М. Коўзкі, «Доля праўды»); рус. *Ветер есть дыхание природы* (К. Прутков, «Плоды раздумья: (Мысли и афоризмы)»); *Полная девочка похожа на булку* (А.П. Чехов, «Записные книжки»); польск. *I pusta, zalakowana koperta zawiera tajemnicę* (S. J. Lec, «*Myśli nieuczesane*»); *W sutannie też chodzi prawdziwy mężczyzna* (J. Szczerbiak, «*Myśli przewietrzone*») і да т. п. Ствараюцца афарызмы-«грыгерыі» і ў выглядзе асобных мастацкіх твораў, якія складаюцца з адных грыгерый. Параўн., напрыклад, «*Total de gregueries*» (1955) іспанскага пісьменніка Р. Гомеса дэ ла Серна (стваральніка жанра грыгерый), а таксама «*Грыгерыі*» (1996) А. Глобуса як адпаведны ўзор у сучаснай беларускай літаратуры: *Грахі – учынкi, якія прыемна згадаць; Самыя непатрэбныя рэчы ў кватэры – падарункі і г. д.* Грыгерыі прадстаўлены і ў парэміялагічным фондзе мовы, але толькі адзінкава. Параўн.: бел. *Каса – дзясочая краса; Няма лепшай рэчы, чым свіныя плечы; Ці плакаць, ці смяцца – усё адно моршчыцца*; рус. *Борода в честь, а усы и у кошки есть; Неделя крепка середой* і да т. п.

Афарызмы-«сентэнцыі» прыродазнаўчага зместу шырока ўжываюцца і ў вуснай і пісьмовай літаратурнай мове, і ў мове фальклору. У вуснай народнай творчасці да афарыстычных адзінак гэтага семантычнага тыпу адносяцца перш за ўсё народныя прыкметы (што не належаць да намалагічных выказванняў) і афарыстычныя прымхі прыродазнаўчага зместу (калі яны не супярэчаць звычайнай карціне свету). Параўн.: бел. *Калі птушка ўе гняздо на сонечным баку дрэва, лета будзе непагодлівае* (прагнозная прыкмета); *Калі дзіця ў калысцы падсвеціць месяц,*

яно доўга не будзе спаць (прымха); рус. *Ласточки летают низко над землей – к дождю* (прагнозная прыкмета); *Если беременная женщина первые три месяца чувствует себя хорошо – родит сына, плохо – дочь* (прымха); *Собачий вой – к покойнику в доме* (прымха); польск. *Gdy woda zimą huczy, to na wiosnę mróz dokuczy* (народная прыкмета); *Nos mię świerzbi – dostanę podarunek* (прымха) і да т. п.

«Сентэнцыямі» прыродазнаўчага зместу з'яўляюцца, як правіла, тыя афарыстычныя прыказкі, якія паходзяць ад народных прыкмет і прымхаў. Параўн.: бел. *Гусі нізка – зіма блізка* [БПП, с. 64], параўн. [НП, с. 84]; рус. *Аминем беся не избыть* (у аснове прыказкі ляжыць народнае павер'е, што малітвай можна абараніцца ад нячысцікаў, параўн. [СРПП, с. 33]; польск. *Kwitną drzewa w listopadzie, zima aż do maja będzie* (народная прыкмета, што стала прыказкай [МКРР, s. 106]) і да т. п.

Афарызмы - «сентэнцыі» антрапацэнтрычнага зместу функцыянальна-стылістычна не абмежаваныя. Колькасна гэта самы вялікі клас афарыстычных адзінак. «Сентэнцыі» антрапацэнтрычнага зместу пераважаюць сярод крылатых афарызмаў. Яны, у прыватнасці, складаюць больш за 80,0% крылатых афарыстычных выказаў рускай мовы (зафіксаваных у зборніку [КС]). «Сентэнцыямі» антрапацэнтрычнага зместу з'яўляецца і пераважная большасць афарыстычных парэмій (напрыклад, каля 75,0% прыказак сучаснай беларускай мовы, змешчаных у слоўніку [СБП]). Трэба заўважыць, што антрапацэнтрычны змест уласцівы і пераважнай большасці афарыстычных выказванняў-«не сентэнцый» (акрамя «законаў», сярод якіх пераважаюць афарызмы прыродазнаўчага зместу).

Афарызмы - «максімы» ўжываюцца ў літаратурных тэкстах і жывой гутарковай мове, у тэкстах масавай камунікацыі і мове фальклору. Яны традыцыйна шырока ствараюцца ў выглядзе асобных мастацкіх твораў (у традыцыйна шырокім разуменні – не толькі ў павучальнай, але і ў канстатуючай форме). Развіццё «максім» як самастойнага літаратурнага жанру прыпадае на другую палову XVII–XVIII стагоддзё, калі пабачылі свет знакамітыя «*Reflexions ou sentences et maximes morales*» (1665) Ф. дэ Ларашфуко, «*Introduction a la connaissance de l'esprit humain*», «*Fragments*» і «*Reflexions et maximes*» ([1746] 1747) Л. дэ К. Вавенарга, «*Produits de la Civilisation perfectionnée. Maximes et pensées. Caractères et Anecdotes*» (1795) Н.-С. дэ Шамфора. Гэта падштурхнула многіх даследчыкаў разглядаць афарызмы-«максімы» выключна як жанр выказванняў літаратурна-мастацкага паходжання і адпаведнай сферы функцыянавання (пад «максімай» як агульным паняццем можа разумецца таксама ўсякае афарыстычнае выказванне літаратурнага паходжання і ўжывання, дзякуючы сусветна вядомым кнігам максім Ф. дэ Ларашфуко, Л. дэ К. Вавенарга і Н. С. дэ Шамфора). Аднак адлюстраванне тых заканамернасцей сацыяльнага і/або духоўнага жыцця чалавека, што прадугледжваюць яго абавязковую паводзінскую рэакцыю, характэрна таксама і для фальклорных афарызмаў. Дарэчы, павучальнасць (а г. зн. і дырэктыўнасць) здаўна ўласцівая прыказкам і з'яўляецца канстытуцыйнай прыметай іх плана зместу. Падчас росквіту парэміялагічнага жанру ў эпоху еўрапейскага сярэднявечча менавіта павучальная (resp. дырэктыўная) функцыя прыказак саборнічала за першыноўства з іх дыдактычна-гнасеалагічнай функцыяй. Таму можна меркаваць, што вытокі афарызмаў-«максім» як літаратурнага жанру трэба шукаць у адпаведных па семантыцы афарыстычных парэміях.

Афарызмы - «парадоксы» сітуацыйнага (эпістэмалагічнага) характару распаўсюджаныя ў мове вуснай народнай творчасці. Шмат іх сустракаецца сярод прыказак (зразумела, у іх прамым значэнні),

«сітуацыйнымі (або эпістэмалагічнымі) парадоксамі» з'яўляюцца таксама ўсе прымхі. Параўн.: бел. *Ідучы да пана, ушычыні сябе за голую задніцу, то пан будзе ласкаў* (устар.); *Калі вушы гараць, то людзі абгаворваюць*; *Колькі на небе зор, столькі на зямлі людзей*; польск. *Buty skrzypią, będzie mróz* і да т. п.

Афарызмы - «смантычныя» парадоксы ўжываюцца найперш у мове мастацкай літаратуры, а таксама ў мове драматургіі і кіно, дзе яны выконваюць разнастайныя мастацкія, стылістычныя і рытарычныя функцыі. Параўн.: бел. *Падводзь рысу, не падкрэсліваючы* (М. Коўзкі, «Доля праўды»); рус. *Дело помощи утопающим – дело рук самих утопающих* (И. Ильф, Е. Петров); *Ясность – это одна из форм полного тумана* (выслоўе Мюлера з к/ф «Семнаццаць імгненняў вясны») і да т. п.

Афарызмы - «лагічныя» парадоксы ўзнікаюць пераважна ў звычайным маўленні і ў мове навукі (у апошнім выпадку, як правіла, на ўзроўні супярэчнасці пэўных тэорый ці ўнутранай супярэчлівасці нейкай тэорыі або тады, калі новыя эксперыментальныя даныя супярэчаць раней надзейна правераным прынцыпам). Аднак у звычайным маўленні (у адрозненне ад навуковага) фармальна-лагічная паслядоўнасць разважання (або вываду) не заўжды эксплікуецца.

Афарызмы - «кааны» таксама ўжываюцца ў мове фальклору. Зразумела, што зместава не адпавядаць рэчаіснасці з пункту гледжання яе рацыянальнага ўспрымання і тлумачэння парэміялагічныя адзінкі здольны толькі ў сваім прамым сэнсе. «Каанамі», як правіла, з'яўляюцца ўсе прыказкі са страчанай матывіроўкай агульнага значэння (афарызмы-«ідыёмы»). Адзінкавымі выпадкамі прадстаўлены «кааны» ў мове мастацкай літаратуры (за вельмі рэдкім выключэннем, як асобныя творы) і ў складзе крылатых выразаў.

Такім чынам, афарызмы розных семантычных тыпаў адрозніваюцца па сферы свайго функцыянавання і належаць да неаднолькавых катэгорый звышслоўных адзінак. Найбольш пашыранымі паводле сферы ўжывання з'яўляюцца афарызмы-«сентэнцыі» і афарызмы-«максімы», якія натуральна ўласцівы мове мастацкай літаратуры і фальклору, сустракаюцца ў тэкстах усіх функцыянальна-стылістычных разнавіднасцей літаратурнай мовы і шырока распаўсюджаны ў гутарковай мове. Найбольш функцыянальна абмежаванымі з'яўляюцца афарызмы-«кааны», якія (па-за межамі мовы дзэн-будызму) ужываюцца ў якасці прататыпаў ідыяматычных прыказак і крылатых выразаў. Катэгарыяльная прыналежнасць афарызма не абумоўлена яго прыналежнасцю да таго ці іншага семантычнага тыпу, за выключэннем толькі афарыстычных «тэкстаў масавай камунікацыі», сярод якіх ніколі не сустракаецца «парадоксаў» і «каанаў».

Суадносінны семантычных тыпаў афарызма (паводле адносін да рэчаіснасці) з яго катэгарыяльнымі тыпамі з'яўляюцца адным з праяўленняў парадымматычных адносін паміж афарыстычнымі адзінкамі.

КРЫНІЦЫ

НП – Анічэнка, У. В. Народныя прыкметы / У. В. Анічэнка, А. К. Малюк. – Мінск : БелЭн, 1992. – 90 с.

КС – Ашукин, Н. С. Крылатые слова : Литературные цитаты. Образные выражения / Н. С. Ашукин, М. Г. Ашукина. – 4-е изд., доп. – М. : Художественная литература, 1987. – 257 с.

ЖР – Белянин, В. П. Живая речь : словарь разговорных выражений / В. П. Белянин, И. А. Бутенко. – М. : Изд-во ПАИМС, 1994. – 183 с.

- ПРН – Даль, В. И. Пословицы русского народа : в 2 т. / В. И. Даль ; послесл. В. Аникина. – М. : Художественная литература, 1984. – Т. 1. – 383 с.; Т. 2. – 399 с.
- СРПП – Жуков, В. П. Словарь русских пословиц и поговорок / В. П. Жуков. – 4-е изд., испр. и доп. – М. : Русский язык, 1991. – 534 с.
- СБП – Лепешаў, І. Я. Слоўнік беларускіх прыказак / І. Я. Лепешаў, М. А. Якалцэвіч. – Мінск : Беларус. навука, 2002. – 511 с.
- БПП – Шкраба, І. Крынічнае слова : беларускія прыказкі і прымаўкі / І. Шкраба, Р. Шкраба ; прадм. і ўступ. арт. Р. Шкрабы. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1987. – 286 с.
- МКРР – Mała księga przysłów polskich / pod red. S. Nyczaja. – Radom : Oficyna Wydawnicza STON I, 1996. – 273 s.

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

1. Іваноў, Я. Семантычная тыпалогія афарызма ў славянскіх і германскіх мовах / Я. Іваноў // *Frazeologické štúdie III: K 13. kongresu slavistov v L'ubl'ane* / Ed. J. Mlacek, P. Ďurčo. – Bratislava, 2003. – S. 43–60.
2. Іваноў, Я. Я. Семантыка афарыстычных выказванняў (на матэрыяле славянскіх і германскіх моў) / Я. Я. Іваноў // *Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4.* – 2004. – № 1. – С. 63–68.
3. Іваноў, Я. Аб адной семантычнай разнавіднасці афарызмаў (афарыстычныя выказванні – законы) ва ўсходнеславянскіх мовах / Я. Іваноў // *Białostocki przegląd kresowy.* – 2000. – Т. VIII. – S. 37–49.
4. Іваноў, Я. Я. Грыгерыя як семантычны тып афарыстычнага выказвання / Я. Я. Іваноў // *Весн. Брэсцкага ун-та. Сер. філал. навук.* – 2007. – № 1 (7). – С. 103–107.
5. Іваноў, Я. “Максіма” і “сентэнцыя” як семантычныя разнавіднасці афарызма паводле яго адносінаў да рэчаіснасці (на матэрыяле славянскіх і германскіх моў) / Я. Іваноў // *Studia wschodniosłowiańskie.* – 2002. – Т. 2. – S. 179–195.
6. Іваноў, Я. Я. “Парадоксы” і “кааны” як семантычныя тыпы афарыстычных выказванняў / Я. Я. Іваноў // *Весці Беларус. дзярж. пед. ун-та.* – 2002. – № 2 (32). – С. 82–88.
7. Іваноў, Я. Я. Прынцыпы сістэматызацыі афарыстычных выказванняў / Я. Я. Іваноў // *Молодые гуманитарии Беларуси – 1995 : сб. науч. тр.* – Мінск : Красико-принт, 1995. – С. 75–96.

Ivanou Y.Y. Categories and sphere of the use of aphorisms of different semantic types

Semantics of aphorisms according to their relation to a reality is analyzed. The basic semantic types of aphorisms are defined. They are: 1) the content of aphorism does not contradict realities – «laws»; 2) the content of aphorism contradicts realities – «paradoxes». The basic categories of aphorisms are defined as: noncase – «remarks», «texts», case – «individual-language», «language». The author analyses the ways of functioning of aphorisms of different semantic types. The correlation of semantic types of an aphorism and its categories is one of displays of paradigmatic relations between aphoristic units.